

УДК 911.3

ЗАВАРІКА Г.М.

ТЕНДЕНЦІЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СІЛЬСЬКОЇ ТА МІСЬКОЇ ПОСЕЛЕНСЬКОЇ МЕРЕЖІ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ: ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ

Постановка проблеми. Розселення – надзвичайно складне та багатогранне, постійно мінливе явище, яке охоплює як процес розподілу населення по території, так і результат цього процесу – систему населених пунктів. Число жителів та населених пунктів на території постійно змінюються кількісно, якісно, в просторі, та в часі. Розглядаючи процес розселення в історичному аспекті, можна визначити, що сучасна поселенська мережа Луганської області формувалася протягом тривалого історичного періоду під впливом різноманітних чинників (економічних, соціальних, гуманітарних, політичних), в результаті дії певних тенденцій та закономірностей, одночасно відбувався процес його еволюції і трансформації. Ця тема актуальна саме для Луганської області, як високоурбанізованого регіону, в якому за тривалий історичний період розвитку відбулися значні зміни темпів і масштабів трансформації розселення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проблем розселення населення Луганської області майже не займалися вчені. Початком такої роботи можна вважати експедицію у 1768-1774 роках, організовану Академією наук під керівництвом І.А. Гюльденштедта. Матеріали, зібрані експедицією були опубліковані П.С. Паласом у 1787-1791 роках. У них міститься інформація про населенні пункти області, склад населення, його зайнятість. Більш активно процес дослідження розселення розпочався лише у 70-х роках ХХ століття, це були праці таких вчених як О. Корж, Я. Бондаренко, О. Краснопольський. За останні роки майже відсутні публікації з цієї актуальної проблеми.

Метою статті є вивчення тенденцій трансформації поселенської мережі Луганської області в історичному аспекті.

Виклад основного матеріалу. Тривалий та складний шлях розвитку пройшла система розселення населення Луганської області. Від найпростіших споруд до нових суперсучасних технологій містобудування (наприклад, каркасно-монолітні технології). Археологічні данні свідчать, що перші постійні будівлі з'явилися на території Луганської області ще понад 100 тис. років тому. Свідченням цього є численні стоянки первісних людей, знайдені в Станично-Луганському, Попаснянському, Біловодському, Старобільському та інших районах. Заселенню краю сприяли такі умови як безліч малих річок з лісовою рослинністю, великі запаси кременю та інших копалин, сприятливі кліматичні умови. З I тис. до н. е. до XIII ст. н.е. на території області проживали кочівники тюркського походження – скіфи, сармати, гуни, авари, хазари, печеніги, половці, татари. В XIII ст. н.е. починається проникнення на територію області слов'янських племен – в'ятичів та сіверян, з якими пов'язують виникнення перших осілих городищ. У XV-XVI ст. на території області заселяється велика кількість селян з різних районів. Потоки переселенців посилили запорізькі та донські козаки (Красний Кут, Макаров Яр, Суходіл, Чернухіно, Шовкова Протока, Городище, Трехізбенка, Луганський городок та інші). Вони заснували козацькі хутора, займалися землеробством, скотарством, пошуком руд, вугілля, солі. В 1753 році відбулося переселення на південь Луганської області сербів, в результаті чого була створена провінція – Слов'яносербія, з поселеннями які ділилися на полки, роти, селення, шанци.

Найважливішим етапом в історії розвитку розселення можна назвати відкриття та початок розробки кам'яного вугілля на території області. Систематичне добування вугілля почалося з 1794 року, коли започаткували будівлю Луганського чавуноливарного заводу, з цього ж часу починається історія міста Луганська (згодом обласного центру у 1938 році). На місті відкритих родовищ виникло багато нових поселень: Голубівка (Кіровськ), Шубінка (Стаханов), Петро-Мар'ївка (Первомайськ). Чисельність поселень згодом збільшувалась за рахунок переселення робітників з різних губерній: Орловської, Курської, Воронежської, Тульської, Рязанської, Київської, Харківської, Полтавської. Таким чином, на базі родовищ залізних руд, кам'яного вугілля будівельних матеріалів на території області весь час виникали нові поселення: села, міста [8, с. 13].

Як приклад, розглянемо історію створення селищ у Кременському районі Луганської області: с. Нова Астрахань утворено у 1787 році; с. Боковеньки у 1711 році; с. Голубівка – у 1866 році; с. Єпіфанова – у 1755 році; с. Красна Попівка – у 1830 році відносилось до першого ескадрону Глухівського полку, другої Кірасирської дивізії; с. Нова Краснянка – у 1830 році входило до складу поселень Глухівського полку, другої Кірасирської дивізії; с. Краснореченськ (Кабаньє) – одне з найстаріших поселень району, про нього пишеться у Царській грамоті 1704 року «А що на річці Красній у Кабанього броду поселяються вони, Донецькі козаки, російських людей, і ті російські люди утікачі Білгородського повіту з прописаних до Воронежу та різних міст, бігли від служби та карального мурування»; с. Кудряшова – у 1812 році; с. Макіївка – у 1706 році [5, с. 87].

У XIX ст. – на початку XX ст. на Луганщині формою розселення сільського населення були хутори, які практично ліквідувалися за радянські часи.

У 1925 році на території Донецької губернії було сформовано 5 округів, серед яких був Луганський, до складу якого входило 12 районів. Згідно з переписом населення 1926 року Луганський округ мав загальну площу 10204,7 м², з кількістю населення 539082 чоловік. В селах мешкало 483148 осіб, а в містах – 55931 осіб, з них в Луганську – 40912 осіб. За середньою щільністю населення Луганський округ займав 26 місце в Україні та відносився до числа мало заселених. Природний приріст населення складав 26,38 % , а міграційний – 73,62 %. Луганськ за темпами росту населення займав друге місце серед міст СРСР з населенням до 50 тисяч. Міське населення мешкало також в селищах міського типу: Алчевську, Красному Лучу, Лозово-Павловську [6, с. 10].

Про динаміку розвитку розселення на Луганщині у 20-ті роки минулого століття свідчить табл. 1.

Згідно з переписом населення 1939 року чисельність населення області становила 1837 тисяч осіб, в тому числі 1209 міського (65,8 %) та 628 тисяч сільського населення (32,4 %). Історичні події 1932-1933 років змінили демографічний стан області. Різко прискорився приток населення в промислові регіони області, а також різко скоротилося сільське населення. Так, в Лисичанському районі мешкала найбільша кількість жителів – 127015 осіб. З 1938 року до розряду міст були віднесені селища: Сорокіно (Краснодон), Боково-Антрацит, Верхнє, Лисичанськ, Пролетарськ, Золоте, Горське, імені Кагановича, Первомайськ, Ірміно, Рубіжне, Кременне, імені Паризької Комуні, Сватово, Свердловськ [1, с. 8].

Протягом років відбувалися певні якісні та кількісні зміни в системі розселення як за рахунок формування нових поселень у зв'язку з будівництвом

Таблиця 1.

Кількісні параметри розвитку розселення на Луганщині у 20-ті роки ХХ ст.

Райони	Сільське		Міське		Разом		Площа кв.км.	Національність, % 1926р.	
	1923р.	1926р.	1923р.	1926р.	1923г.	1926р.		Укр.	Рос.
Алчевський	22601	27461	19293	28419	41894	55880	692,1	48,07	46,10
Дмитрівський	27332	37003	2201	6040	29533	43043	860,9	65,85	28,65
Камено-Бірдський	14823	17350	-	-	14823	17350	615,5	93,60	4,29
Красно-Лучський	43131	56601	10482	26486	53613	83087	1062,5	52,23	41,93
Лозово-Павловський	20695	27227	36445	70756	57140	97983	557,8	50,18	42,61
Новосвітлівський	25149	23774	-	-	25149	23774	860,0	82,66	11,48
Петровський	28539	28714	-	-	28539	28714	637,4	23,96	75,82
Ровенецький	30623	46755	10140	18918	40763	65673	1427,1	61,38	34,90
Слов'яносербський	30479	32057	903	1469	31382	33526	833,0	53,32	42,82
Сорокинський	12161	16816	7106	14458	19267	31274	719,7	24,08	71,92
Станично-Луганський	27066	30034	-	-	27066	3034	1333,3	10,76	88,98
Успенський	28972	29324	1612	3216	30584	32540	799,9	81,82	15,45
Всього	311571	373116	88182	169762	399753	542878	10409,2	52,75	42,63
м. Луганськ з Кам Бродом	-	-	43438	71765	43438	71765	-	43,37	43,56
ВСЬОГО по округу	311571	373116	131620	241527	443191	614643	10409,2	51,65	42,74

промислових підприємств, використанням ресурсів, розвитком рекреації, так і за рахунок адміністративних змін, шляхом об'єднання або ліквідації малих поселень.

На 1.01.1989 року населення Луганської області складало 2862,7 тисяч осіб, що складало 5,6 % всього населення України. Переважало міське населення (86,4 %), яке мешкало у 37 містах та 108 селищах міського типу. Сільських населених пунктів було 785. Середня щільність населення складала 107 чоловік на 1 км². На 1. 01.2006 року чисельність наявного населення Луганщини становила 2409,1 тисяч осіб. Тільки за 2005 рік населення області зменшилось на 31,2 тисяч осіб, або на 1,3 %. За 2005 рік чисельність міського населення за рахунок від'ємних показників природного та міграційного рухів зменшилась на 24,3 тисячі і склала 2081,1 тисяч осіб, а сільського – на 6,9 тисяч і склала 328,0 тисяч осіб.

На 1 січня 2006 року в Луганській області є 37 міст, в тому числі 14 обласного підпорядкування, 109 селищ міського типу, 787 селищ [10, с. 11].

Через різкий спад виробництва у 90-х роках ХХ ст., трансформацію форм власності, зміну ролі окремих галузей господарства відбулися значні зміни функціональної структури розселення. Поселення, що сформувалися на основі великих і крупних багатофункціональних міст, частково зберегли свою системоутворюючу базу. В умовах нестабільного розвитку профільних галузей спеціалізації найбільших змін зазнали системи розселення, які сформувалися на базі монофункціональних міст, що також супроводжувалося інтенсивним міграційним впливом населення. Це в основному шахтарські міста та селища (Антрацит, Брянка, Кіровськ, Краснодон, Ровеньки, Стаханов та інші). Тому важливим завданням на перспективу залишається комплексне врахування напрямів дії структурних та організаційних елементів територіальної організації продуктивних сил на систему розселення, активізація розвитку та розширення функціональної структури малих поселень.

Під впливом економічних, соціальних та демографічних процесів в розвитку розселення населення спостерігаються тенденції різного напрямку. Так в одних регіонах іде ущільнення поселенської мережі, а в других – її здрібнення, в одних районах збільшується людність, а в інших – зменшується. Особливо широкі масштаби цього процесу охопили систему сільського розселення населення.

Існуюча сьогодні система сільських населених пунктів сформувалася

історично, в процесі господарського освоєння території, під впливом законів різних суспільно-економічних формацій. При заселенні території вибір людьми міст постійного розміщення диктувався раціональністю, зручністю розміщення відносно оброблюваних земель, наявністю родовищ корисних копалин, транспортних шляхів, водних джерел, лісів, інших поселень. Використання в сільському господарстві землі як основного знаряддя виробництва примушувало населення розміщуватися поблизу оброблюваних ділянок. На такі показники розселення як щільність, густина, розміри та розміщення поселень, значний вплив зробили такі фактори, як просторова організація землі, природно-кліматичні особливості та рельєф конкретної території. В умовах індустріального розвитку сільського господарства вплив багатьох факторів на розселення звужується, але повністю не зникає.

Для Луганської області характерно зменшення темпів росту населення, що прискорює концентрацію сітки поселень, це характерно для процесу урбанізації. Як зазначає Ж.А. Зайончовська: «Дослідження з розселення відстали, оскільки закономірності еволюції системи в цілому, механізми її регулювання практично не вивчені. Це пояснюється тим, що поки системи розселення були в фазі динамічної рівноваги, траєкторії їх майбутнього розвитку були зрозумілі. Обмеженість демографічних ресурсів порушила рівновагу в розвитку розселення та прискорила процес переходу розселення в нову якість – інтегроване розселення» [3, с. 111].

Таким чином, головна особливість трансформації в розселенні відбувається під впливом зменшення кількості населення та прискорення його концентрації навколо великих міст. Стара мережа сільських поселень в Луганській області зазнала значних змін. Відбувається обезлюднення периферійних територій області, населення концентрується в межах транспортної доступності до великого міста.

Розселення в Луганській області еволюціонує від дисперсного до концентрованого. Трансформацію розселення в сторону концентрації планується підтвердити ще в ході подальшого дослідження. В Луганській області швидко зменшується не тільки сільське населення, але і населення селищ міського типу, багатьох малих міст. За 2005 рік у 17 районах Луганської області відбулося зменшення чисельності населення і тільки у Свердловському районі відбулося збільшення але за рахунок міського населення, сільське ж продовжує зменшуватися. Тобто простежується тенденція здрібнення сільської поселенської мережі. Сільське населення скорочується повсюдно, окрім пригорода. В безпосередній близькості від міста села та міста розвиваються практично однаково швидко, але вже в межах часової доступності сільське населення зменшується. Наприклад, чисельність населення міста Алчевськ останнім часом збільшується за рахунок переселення туди мешканців сіл області, оскільки квартири там коштують менше ніж в Луганську, а місто розташовано в межах часової доступності від обласного центру (але за рахунок високого рівня природного скорочення загальна кількість населення міста не збільшується, що пов'язується із значними екологічними проблемами міста). Автором було проведено соціологічне дослідження в межах районів Луганської області. Одним з питань для мешканців сіл було таке: «Чи бажаєте ви в разі змоги переселитися жити в місто?». Більшість мешканців села відповіла що хотіла б для своїх дітей кращої долі, тому їм треба переїхати в місто. Основна причина таких міркувань населення полягає у відсутності робочих місць на селі в Луганській області,

зруйнованій інфраструктурі, не виплаті зарплат, наростанні бідності, жахливому становищу сільської медицини, погіршенні стану здоров'я селян, поглибленні демографічної кризи. Прикро, що влада не приділяє уваги розвитку села. Простежується тенденція збільшення кількості деградуючих та безлюдних поселень. В області є селища на 100-150 дворів, з яких жителі майже виїхали, а залишилися лише старі люди.

Є приклади, коли кинуте житло передавали у власність іншим господарям. Це є гарним стимулом для того щоб молоді люди залишилися в селі. Але не у всіх районах прийняті такі рішення, тому молоді сім'ї з села їдуть шукати кращої долі в місто. Ось чому так назріло питання вирішення соціальних проблем на селі на державному рівні. Потрібно привернути увагу органів влади до проблеми збереження сіл на Луганщині.

Дуже важливим показником в цьому плані є невелика приміська зона в Луганській області. Приміська зона в соціально-економічному відношенні – це інфраструктурно засвоєна, щільно заселена територія. Саме інфраструктурне опанування є важливою передумовою створення рівноцінних умов життя для всього населення агломерації, формування соціально однорідного простору. Тобто, можна зробити висновок, що урбанізація різко поляризує та структурує простір, розділяє його на ареали, центри росту та периферію.

Перехід від автономного міста до урбанізованого простору можливо є завершенням періоду урбанізації. Розселення таким чином еволюціонує від аморфного аграрного до аморфного урбанізованого. Розселення знаходиться на стадії трансформації – переходу до нового стану. У зв'язку з цим слід окреслити головну проблему розвитку системи розселення населення – занадто швидке скорочення сільського населення та мережі поселень, що викликало нестачу трудових ресурсів на селі та ускладнило умови господарювання в області. Та на жаль, процес зміни сільського розселення в сучасних умовах відтворення населення зупинити неможливо.

Неоднакові темпи зміни кількості населення та відповідних змін у системі розселення спричиняють поляризацію демографічного і розселенського потенціалу, зростання ролі окремих поселень і зниження інших. При цьому динаміка соціально-економічного розвитку поселень визначається не тільки їх функціональною структурою, рівнем розвитку промислового і сільсько-господарського виробництва, інтенсивністю транспортних зв'язків, але і впливом таких нових форм територіальної організації продуктивних сил, як вільні економічні зони, регіональні кластери, технопарки, технополіси, нові форми транснаціонального співробітництва. Саме ці територіальні утворення і форми міжрегіональних взаємодій чинять найбільш істотний вплив на сучасну систему розселення, оскільки активізують територіальний рух працездатного населення та його найбільш активної частки – робочої сили, стимулюють її економічну активність, залучення до продуктивної трудової діяльності у сфері малого та середнього підприємництва [7, с. 68]. Створення вільних економічних зон в Луганській області є одним з засобів регіонального управління соціально-економічними процесами. Водночас з цим воно є одним з чинників, що вносить істотні зміни в систему розселення через розширення економічної самостійності території.

Міські поселення Луганської області також зазнають значних змін. З зменшенням населення на селі, малі міста також менше наповнюються, а крупні

помалу ростуть. Тобто йде диференціація в темпах росту міст різної величини. Приріст характерний лише для міст, де розміщені великі промислові підприємства, наприклад Луганськ, Алчевськ, інші міста області лише за 2005 рік зменшили чисельність населення.

Висновки. В ході історичного розвитку змінюються традиційні уявлення про місце системи розселення у господарстві країни. Розселення розглядалось як простий елемент структури розміщення виробництва. Зараз виникає необхідність досліджувати його як відносно самостійну систему, що впливає на соціально-економічний розвиток області та країни в цілому.

У зв'язку з трансформацією територіальної структури господарства домінуючу роль починають відігравати великі міські поселення з їх розвинутими соціальними, науковими, культурними функціями. На етапі трансформації економіки з метою досягнення збалансованості повинні вирішуватись проблеми оптимізації сучасної системи розселення. Першорядного значення набуває використання програмно-цільових методів управління соціально-економічним розвитком регіонів, що дасть змогу впливати на систему розселення.

Головну увагу треба приділити вибору опорних точок розселення. Це важливо як з економічного погляду так і з погляду менеджменту. Ця ідея була запропонована ще у 1978 році Лаппо. Особливу актуальність набувають ідеї розвитку малих міст та поселень, які б могли виконувати роль опорних точок для сільського розселення, але їх повинно бути небагато. Перевага віддається політиці концентрації засобів в обмежених населених пунктах.

Стратегічним напрямом розвитку розселення в Луганській області є перехід від відносно автономного розвитку поселень до системного. Посилення взаємозв'язків та взаємозалежностей між поселеннями обумовлює об'єктивне й поступове формування територіальних систем розселення різних ієрархічних рівнів – від первинної до загальнодержавної або національної.

1. ГАЛО, фр – 1779, оп.1, д 3, л 8. 2. ГАЛО, фр – 2761, оп.1, д 136, л 87. 3. Зайончковская Ж.А. Демографическая ситуация и расселение. – М.: Наука, 1991. 4. История городов и сел Украинской ССР: Ворошиловградская область. – К., 1976г. – 728 с. 5. Лавка Г.М. Кременщина – оазис Донбасса (Историко-краеведческий очерк). – Рубежное, 1993. 6. Список населенных пунктов Луганского округа, 1926 г. – Луганск, 1927 г. – 148 с. 7. Соціальний розвиток України: сучасні трансформації та перспективи / С.І. Бандур, Т.А. Заяць, В.І. Куценко та ін. / За ред. Б.М. Данилишина. – Черкаси: Брама-Україна, 2006. – 620 с. 8. Фісуненко О.П., Жадан В.І. Природа Луганської області: Луганськ, 1994. – 233 с. 9. Чисельність населення Луганської області на 1 січня 2005 року / Головне управління статистики у Луганській області. – 2005. 10. Чисельність населення Луганської області на 1 січня 2006 року / Головне управління статистики у Луганській області. – 2006 р.

In article changes of tendency transformation village and town of a network of settlements in Lugansk region of historical aspect. Important attention is concentrated to development system settlements and problem connecting of transformation.